Díochlaonadh na n-ainmfhocal agus na n-aidiachtaí

Tugann na nótaí seo léargas ginearálta ar dhíochlaonadh na n-ainmfhocal agus na n-aidiachtaí sa Ghaeilge, idir rialta agus neamhrialta. Tá cur síos níos mionsonraí le fáil in *An Caighdeán Oifigiúil, Graiméar Gaeilge na mBráithre Críostaí* agus graiméir eile, agus tá eolas mionsonrach maidir lena bhfoirmeacha infhillte le fáil sna comhaid ghramadaí ar www.teanglann.ie, áit a bhfaightear freisin Draoi Gramadaí a mheaitseálann ainmfhocal le réamhfhocal agus/nó le haidiacht agus a thaispeánann na foirmeacha infhillte cearta de réir an Chaighdeáin.

Go ginearálta, baineann na hainmfhocail agus aidiachtaí sa Ghaeilge le díochlaontaí - saghas foirmlí nó sraitheanna de rialacha a leagann síos an chaoi a n-athraíonn na focail seo de réir a gcomhthéacs gramadaí. Tá cúig dhíochlaonadh ag na hainmfhocail agus trí cinn ag na haidiachtaí, agus áirítear aon ainmfhocal nó aidiacht nach n-infhilleann de réir díochlaonadh éigin a bheith neamhrialta. San fhoclóir seo tá na hainmfhocail agus aidiachtaí rangaithe ina ndíochlaontaí de réir *Foclóir Gaeilge-Béarla* Uí Dhónaill (1977), an mórfhoclóir Gaeilge-Béarla deiridh a foilsíodh agus an phríomhfhoinse thagartha i dtaca le hortagrafaíocht na Gaeilge.

A. AINMFHOCAIL

Tá ceithre phríomhfhoirm i gceist leis an ainmfhocal sa Ghaeilge: an t-ainmneach uatha, an ginideach uatha, an t-ainmneach iolra agus an ginideach iolra. Is í an chaoi a n-athraíonn an t-ainmfhocal ón ainmneach uatha go dtí an ginideach uatha a rialaíonn cé acu díochlaonadh lena mbaineann an t-ainmfhocal sin:

- 1ú Díochlaonadh, caolaítear an consan deiridh;
- 2ú Díochlaonadh, athraíonn deireadh an fhocail chuig *-e* nó *-(a)í*;
- 3ú Díochlaonadh, athraíonn deireadh an fhocail go dtí *-a*;
- 4ú Díochlaonadh, ní thagann aon athrú ar an ainmfhocal;
- 5ú Díochlaonadh, athraíonn deireadh an fhocail go dtí consan leathan.

Cé go dtugann deirí focail áirithe san ainmneach uatha leid maidir leis na foirmeacha iolra, go hiondúil ní féidir foirmeacha iolra na n-ainmfhocal a thuar go cruinn agus moltar seiceáil i bhfoinsí ar nós www.teanglann.ie, www.tearma.ie nó *Foclóir Gaeilge-Béarla* mar a dtugtar foirmeacha uile na n-ainmfhocal.

Tréaniolraí agus lagiolraí:

- Más ionann foirm an ainmfhocail san ainmneach iolra agus sa ghinideach uatha araon (mar shampla *dánta* > *dánta*, *oifigí* > *oifigí*, *cluichí* > *cluichí*), deirtear gur tréaniolra é an t-ainmfhocal sin.
- Má tá foirmeacha difriúla ag an ainmfhocal san ainmneach iolra agus sa ghinideach uatha (mar shampla *focail* > *focal*, *fuinneoga* > *fuinneog*), deirtear gur lagiolra é an t-ainmfhocal sin. Seachas roinnt bheag ainmfhocail neamhrialta nach mbaineann le haon díochlaonadh ar leith, is ionann foirm an ghinidigh iolra agus foirm an ainmnigh uatha i gcás na lagiolraí.

1ú Díochlaonadh

Ainmfhocail fhirinscneacha atá san 1ú Díochlaonadh agus críochnaíonn a bhfoirm ainmneach uatha ar chonsan leathan. Seo mar a dhíochlaontar iad:

- Caolaítear an consan deiridh sa ghinideach uatha: *gluaisteán* > *gluaisteáin* (*an gluaisteán* > *tiománaí an ghluaisteáin*); *airgead* > *airgid* (*an t-airgead* > *fear an airgid*).

- Athraíonn na foircinn *-ach*, *-each* agus *-íoch* go dtí *-aigh*, *-igh* agus *-ígh* faoi seach sa ghinideach uatha: *oileánach* > *oileánaigh* (*an t-oileánach* > *scéal an oileánaigh*); *Taoiseach* > *Taoisigh* (*an Taoiseach* > *óráid an Taoisigh*); *coimhthíoch* > *coimhthígh* (*an coimhthíoch* > *teanga an choimhthígh*).
- I gcásanna áirithe caolaítear an consan deiridh nó cuirtear *-a* leis an ainmneach uatha chun an t-ainmneach iolra a fháil: *an caisleán* > *na caisleáin*; *an cleas* > *na cleasa*. Is lagiolraí iad seo: *na caisleáin* > *stair na gcaisleán*; *na cleasa* > *Cú na gCleas*.
- I gcásanna eile cuirtear foircinn ar nós *-anna* (*carr* > *carranna*); *-ta* (*díon* > *díonta*); *-tha* (*glór* > *glórtha*) nó *-aí* (*éadach* > *éadaí*) leis an ainmneach uatha chun an t-ainmneach iolra a fháil. Is tréaniolraí iad seo: *na carranna* > *luach na gcarranna*; *na díonta* > *os cionn na ndíonta*; *na glórtha* > *fuaim na nglórtha*; *na héadaí* > *dath na n-éadaí*.
- Tá roinnt ainmfhocal san 1ú Díochlaonadh a bhfuil foirm iolra neamhrialta acu, e.g. *bóthar* > *bóithre*, *doras* > *doirse*, *smaoineamh* > *smaointe*. Is tréaniolraí iad seo de ghnáth.

2ú Díochlaonadh

Ainmfhocail bhaininscneacha atá sa 2ú Díochlaonadh (seachas *im*, *sliabh*). Críochnaíonn a bhfoirm ainmneach uatha ar chonsan. Seo mar a dhíochlaontar iad:

- I gcásanna áirithe cuirtear *-e* le consan deiridh an ainmnigh uatha (caolaítear an consan deiridh más gá): *cistin* > *cistine* (*an chistin* > *doras na cistine*); *bialann* > *bialainne* (*an bhialann* > *bainisteoir na bialainne*).
- Athraíonn ainmfhocail ilsiollacha a chríochnaíonn ar *-ach* agus *-each* go dtí *-aí* agus *-í* faoi seach sa ghinideach uatha: *gealach* > *gealaí* (*an ghealach* > *solas na gealaí*); *báisteach* > *báistí* (*an bháisteach* > *torann na báistí*);
- Na hainmfhocail a gcuirtear *-a* lena bhfoirm ainmneach uatha chun an t-ainmneach iolra a fháil, is lagiolraí iad: *na bróga* > *luach na mbróg*; *na leabharlanna* > *foireann na leabharlann*;
- Is tréaniolraí iad na hainmfhocail a chríochnaíonn ar *-í*, *-anna*, *-ta*, *-te* agus *-tha* san iolra: *na habairtí* > *fad na n-abairtí*; *na duaiseanna* > *coiste na nduaiseanna*; *na tonnta* > *neart na dtonnta*; *na coillte* > *lucht na gcoillte*; *na tíortha* > *stair na dtíortha*.
- Tá roinnt ainmfhocal sa 2ú Díochlaonadh a bhfuil iolraí neamhrialta acu, e.g. *scian* > *sceana*; *culaith* > *cultacha*. Is tréaniolraí iad seo de ghnáth.

3ú Díochlaonadh

Tá ainmfhocail fhirinscneacha agus bhaininscneacha araon sa 3ú Díochlaonadh. Críochnaíonn a bhfoirm ainmneach uatha ar chonsan. Seo mar a dhíochlaontar iad:

- Cuirtear *-a* le consan deiridh an ainmnigh uatha (leathnaítear an consan deiridh más gá): *gleann* > *gleanna* (*an gleann* > *muintir an ghleanna*); *feoil* > *feola* (*an fheoil* > *blas na feola*).
- Na hainmfhocail phearsanta a chuireann síos ar obair, ról, tréithe, etc duine, tá siad firinscneach agus tá tréaniolraí acu a chríochnaíonn ar *-í*: *druncaeir*(*í*), *baincéir*(*í*), *leisceoir*(*í*), *moltóir*(*í*), *dochtúir*(*í*).
- Mar riail ghinearálta, is firinscneach atá na hainmfhocail aonsiollacha a chríochnaíonn ar chonsan leathan san ainmneach uatha (*am*, *bláth*, *ceacht*, etc) agus is baininscneach atá na hainmfhocail a chríochnaíonn ar chonsan caol san ainmneach uatha (*altóir*, *bliain*, *cuid*, etc).
- Na hainmfhocail ilsiollacha a chríochnaíonn ar -(*e*)*acht* agus -(*a*)*íocht*, tá siad baininscneach agus tá tréaniolraí acu a chríochnaíonn ar *-aí*: *scoláireacht*(*aí*), *eolaíocht*(*aí*).
- Tá comhfhocail áirithe ar nós *bunreacht*, *comhlacht* agus *gnólacht* firinscneach toisc go bhfuil na hainmfhocail aonsiollacha fhirinscneacha *reacht* agus *lucht* mar mhír dheiridh iontu.

4ú Díochlaonadh

Ainmfhocail fhirinscneacha den chuid is mó atá sa 4ú Díochlaonadh ach tá roinnt ainmfhocail bhaininscneacha ann freisin. Críochnaíonn a bhformhór ar ghuta nó ar *-ín*. Seo mar a dhíochlaontar iad:

- Bíonn foirm an ainmnigh agus an ghinidigh den fhocal mar an gcéanna san uatha agus san iolra: *ministir* > *ministir* (*an ministir* > *teach an mhinistir*); *uisce* > *uisce* (*an t-uisce* > *tobar an uisce*); *eolaithe* > *eolaithe* (*na heolaithe* > *obair na n-eolaithe*); *oibrithe* > *oibrithe* (*na hoibrithe* > *urlabhraí na n-oibrithe*).

- Is tréaniolraí iad ar fad.

5ú Díochlaonadh

Tá na hainmfhocail sa 5ú Díochlaonadh baininscneach, seachas dornán eisceachtaí, agus críochnaíonn siad ar chonsan caol nó ar ghuta. Seo mar a dhíochlaontar iad:

- Sa ghinideach uatha, cuirtear foirceann leathan ar nós -*ach*, -*d*, -(*n*)*n* nó -*r* leis na hainmfhocail: *beoir* > *beorach* (*an bheoir* > *blas na beorach*); *namhaid* > *namhad* (*an namhaid* > *fórsaí an namhad*); *Albain* > *Rialtas na hAlban*; *athair* > *athar* (*an t-athair* > *tréithe an athar*).
- Is tréaniolraí iad ar fad seachas *caora*, *faocha* agus *lacha*: *na caoirigh* > *Gleann na gCaorach*; *na faochain* > *fear díolta na bhfaochan*; *na lachain* > *nead na lachan*.
- Tá roinnt ainmfhocail phearsanta fhirinscneacha ann, i.e. *athair*, *bráthair*, *cara*, *deartháir*, *namhaid*.

Ainmfhocail neamhrialta

Tá difríocht éigin, bíodh sí beag nó mór, idir díochlaonadh na n-ainmfhocal thíos agus rialacha na gcúig dhíochlaonadh traidisiúnta. Cé go dtugtar díochlaonadh iomlán *im* agus *olann* anseo, is annamh a úsáidtear a bhfoirm iolra.

Ainmneach uatha	Ginideach uatha	Ainmneach iolra	Ginideach iolra
bean	mná	mná	ban
bó	bó	ba	bó
deoch	dí	deochanna	deochanna
dia	dé	déithe	déithe
im	ime	imeanna	imeanna
lá	lae	laethanta	laethanta
leaba	leapa	leapacha	leapacha
mí	míosa	míonna	míonna
olann	olla	olanna	olann
talamh	talaimh (masc) *NÓ* talún (fem)	tailte	tailte
teach	tí	tithe	tithe

B. AIDIACHTAÍ

Tá ceithre phríomhfhoirm i gceist leis an aidiacht sa Ghaeilge: an t-ainmneach uatha [*uatha*], an ginideach uatha firinscneach [*guf*], an ginideach uatha baininscneach [*gub*], agus an t-iolra [*iolra*]. Is í an chaoi a n-athraíonn an aidiacht sna ceithre fhoirm sin a rialaíonn cé acu díochlaonadh lena mbaineann an aidiacht. Bíonn an aidiacht ag teacht le tuiseal agus le huimhir an ainmfhocail i gcónaí, i.e. má tá an t-ainmfhocal baininscneach agus sa ghinideach uatha, beidh an aidiacht mar an gcéanna sa ghinideach uatha baininscneach.

1ú Díochlaonadh: críochnaíonn an aidiacht ar chonsan agus infhilltear de réir ceann de na patrúin seo a leanas í:

	uatha	*guf*	*gub*	*iolra*
a.	**bán**	**báin**	**báine**	**bána**
b.	**glic**	**glic**	**glice**	**glice**
c.	**cleasach**	**cleasaigh**	**cleasaí**	**cleasacha**

2ú Díochlaonadh: críochnaíonn an aidiacht ar -(*i*)*úil* agus infhilltear mar seo a leanas í:

uatha	*guf*	*gub*	*iolra*
misniúil	**misniúil**	**misniúla**	**misniúla**

3ú Díochlaonadh: críochnaíonn an aidiacht ar ghuta agus ní athraíonn sí:

uatha	*guf*	*gub*	*iolra*
cliste	**cliste**	**cliste**	**cliste**

Aidiachtaí neamhrialta: Aon aidiacht nach n-infhilltear de réir ceann de na patrúin thuas, áirítear í a bheith neamhrialta, ach tá go leor de na haidiachtaí neamhrialta seo a infhilltear de réir an 1ú Díochlaonadh seachas nach n-athraíonn siad sa ghinideach uatha firinscneach. San áireamh anseo tá gach aidiacht a chríochnaíonn ar ghuta fada nó défhoghar roimh -*ch* (-*ách*, -*aech*, -*éach*, -*iach*, -*íoch*, -*uach*, etc); agus go leor aidiachtaí aonsiollacha a chríochnaíonn ar chonsan leathan, m.sh. *beacht*, *cúng*, *deas*, *docht*, *fann*, *fionn*, *fliuch*, *gann*, *gearr*, *mall*, *mear*, *moch*, *nocht*, *trom* agus *tur*:

uatha	*guf*	*gub*	*iolra*
lách	**lách**	**láiche**	**lácha**
buíoch	**buíoch**	**buíche**	**buíocha**
deas	**deas**	**deise**	**deasa**
trom	**trom**	**troime**	**troma**

Aidiachtaí ag cáiliú lagiolraí agus tréaniolraí

- Nuair a bhíonn aidiacht ag cáiliú tréaniolra, bíonn an fhoirm chéanna ag an aidiacht san ainmneach iolra agus sa ghinideach iolra: *na dánta luatha* > *foilsiú na ndánta luatha*, *na hoifigí gnóthacha* > *foireann na n-oifigí gnóthacha*, *na cluichí móra* > *torthaí na gcluichí móra*.
- Nuair a bhíonn aidiacht ag cáiliú lagiolra, bíonn siad san fhoirm iolra sa tuiseal ainmfhocal iolra agus filleann siad ar a bhfoirm uatha sa ghinideach iolra: *na focail shuimiúla* > *brí na bhfocal suimiúil*, *na fuinneoga móra* > *gloine na bhfuinneog mór*, *na saothair luatha* > *foilsiú na saothar luath*.

C. TÁBLAÍ SAMPLACHA D'AINMFHOCAIL AGUS AIDIACHTAÍ LE CHÉILE

1) Ainmfhocail san 1ú Díochlaonadh agus aidiachtaí leo

Tréaniolraí:

Ainmneach uatha	Ginideach uatha	Ainmneach iolra	Ginideach iolra
an cogadh mór	cúiseanna an chogaidh mhóir	na cogaí móra	cúiseanna na gcogaí móra
an samhradh fada	teas an tsamhraidh fhada	na samhraí fada	teas na samhraí fada

Lagiolraí:

Ainmneach uatha	Ginideach uatha	Ainmneach iolra	Ginideach iolra
an leabhar cáiliúil	údar an leabhair cháiliúil	na leabhair cháiliúla	údar na leabhar cáiliúil
an t-éan beag	canadh an éin bhig	na héin bheaga	canadh na n-éan beag
an clár conspóideach	ábhar an chláir chonspóidigh	na cláir chonspóideacha	ábhar na gclár conspóideach

2) Ainmfhocail sa 2ú Díochlaonadh agus aidiachtaí leo

Tréaniolraí:

Ainmneach uatha	Ginideach uatha	Ainmneach iolra	Ginideach iolra
an lámhscríbhinn cháiliúil	stair na lámhscríbhinne cáiliúla	na lámhscríbhinní cáiliúla	stair na lámhscríbhinní cáiliúla
an earráid bheag	cúis na hearráide bige	na hearráidí beaga	cúiseanna na n-earráidí beaga
an cheist chonspóideach	freagra na ceiste conspóidí	na ceisteanna conspóideacha	freagraí na gceisteanna conspóideacha
an tsráid fhada	ar feadh na sráide fada	na sráideanna fada	ar feadh na sráideanna fada

Lagiolraí:

Ainmneach uatha	Ginideach uatha	Ainmneach iolra	Ginideach iolra
an bhróg bhog	bonn na bróige boige	na bróga boga	boinn na mbróg bog
an chláirseach bhinn	ceol na cláirsí binne	na cláirseacha binne	ceol na gcláirseach binn

Ainmneach uatha	Ginideach uatha	Ainmneach iolra	Ginideach iolra
an chartlann chlúiteach	catalóg na cartlainne clúití	na cartlanna clúiteacha	catalóga na gcartlann clúiteach
an fhuinneog mhór	gloine na fuinneoige móire	na fuinneoga móra	gloine na bhfuinneog mór

3) Ainmfhocail sa 3ú Díochlaonadh agus aidiachtaí leo

Tréaniolraí uile:

Ainmneach uatha	Ginideach uatha	Ainmneach iolra	Ginideach iolra
an léachtóir cáiliúil (fir.)	saothar an léachtóra cháiliúil	na léachtóirí cáiliúla	saothar na léachtóirí cáiliúla
an bhanríon cháiliúil (bain.)	saol na banríona cáiliúla	na banríonacha cáiliúla	saol na mbanríonacha cáiliúla
an t-eas beag (fir.)	torann an easa bhig	na heasanna beaga	torann na n-easanna beaga
an eagraíocht bheag (bain.)	obair na heagraíochta bige	na heagraíochtaí beaga	obair na n-eagraíochtaí beaga
an cainteoir conspóideach (fir.)	óráid an chainteora chonspóidigh	na cainteoirí conspóideacha	óráidí na gcainteoirí conspóideacha
an chomhdháil chonspóideach (bain.)	i ndiaidh na comhdhála conspóidí	na comhdhálacha conspóideacha	i ndiaidh na gcomhdhálacha conspóideacha
an gleann mór (fir.)	dúiche an ghleanna mhóir	na gleannta móra	dúiche na ngleannta móra
an ghluaiseacht mhór (bain.)	ceannairí na gluaiseachta móire	na gluaiseachtaí móra	ceannairí na ngluaiseachtaí móra
an sos fada (fir.)	le linn an tsosa fhada	na sosanna fada	le linn na sosanna fada
an tseanmóir fhada (bain.)	téacs na seanmóra fada	na seanmóirí fada	téacs na seanmóirí fada

4) Ainmfhocail sa 4ú Díochlaonadh agus aidiachtaí leo

Tréaniolraí uile:

Ainmneach uatha	Ginideach uatha	Ainmneach iolra	Ginideach iolra
an dráma cáiliúil (fir.)	údar an dráma cháiliúil	na drámaí cáiliúla	údar na ndrámaí cáiliúla

Ainmneach uatha	Ginideach uatha	Ainmneach iolra	Ginideach iolra
an dúiche cháiliúil (bain.)	stair na dúiche cáiliúla	na dúichí cáiliúla	stair na ndúichí cáiliúla
an t-asailín beag (fir.)	cró an asailín bhig	na hasailíní beaga	cró na n-asailíní beaga
an aiste bheag (bain.)	ag scríobh na haiste bige	na haistí beaga	ag scríobh na n-aistí beaga
an cluiche conspóideach (fir.)	tar éis an chluiche chonspóidigh	na cluichí conspóideacha	tar éis na gcluichí conspóideacha
an chuideachta chonspóideach (bain.)	stiúrthóir na cuideachta conspóidí	na cuideachtaí conspóideacha	stiúrthóirí na gcuideachtaí conspóideacha
an féasta mór (fir.)	le linn an fhéasta mhóir	na féastaí móra	le linn na bhféastaí móra
an fharraige mhór (bain.)	trasna na farraige móire	na farraigí móra	trasna na bhfarraigí móra
an slabhra fada (fir.)	ag tarraingt an tslabhra fhada	na slabhraí fada	ag tarraingt na slabhraí fada
an tsleá fhada (bain.)	ag caitheamh na sleá fada	na sleánna fada	ag caitheamh na sleánna fada

5) Ainmfhocail sa 5ú Díochlaonadh agus aidiachtaí leo

Tréaniolraí uile:

Ainmneach uatha	Ginideach uatha	Ainmneach iolra	Ginideach iolra
an litir cháiliúil	dáta na litreach cáiliúla	na litreacha cáiliúla	dátaí na litreacha cáiliúla
an abhainn bheag	timpeall na habhann bige	na haibhneacha beaga	timpeall na n-aibhneacha beaga
an cháin chonspóideach	bailiú na cánach conspóidí	na cánacha conspóideacha	bailiú na gcánacha conspóideacha
an mhonarcha mhór	foireann na monarchan móire	na monarchana móra	foireann na monarchana móra
an tseanchathair stairiúil	ballaí na seanchathrach stairiúla	na seanchathracha stairiúla	ballaí na seanchathracha stairiúla
an cara maith	tréithe an charad mhaith	na cairde maithe	tréithe na gcairde maithe
an namhaid fíochmhar	ionsaí an namhad fhíochmhair	na naimhde fíochmhara	ionsaí na naimhde fíochmhara

6) Ainmfhocail neamhrialta agus aidiachtaí leo

Ainmneach uatha	Ginideach uatha	Ainmneach iolra	Ginideach iolra
an bhean shaibhir	scéal na mná saibhre	na mná saibhre	scéal na mban saibhir
an bhó bhradach	nós na bó bradaí	na ba bradacha	nós na mbó bradach
an deoch dheireanach	ag ól na dí deireanaí	na deochanna deireanacha	ag ól na ndeochanna deireanacha
an dia bréagach	íomhá an dé bhréagaigh	na déithe bréagacha	íomhánna na ndéithe bréagacha
an lá fada	i ndiaidh an lae fhada	na laethanta fada	i ndiaidh na laethanta fada
an leaba chúng	faoi bhun na leapa cúinge	na leapacha cúnga	faoi bhun na leapacha cúnga
an mhí fhuar	le linn na míosa fuaire	na míonna fuara	le linn na míonna fuara
an olann mhín	luach na holla míne	na holanna míne	luach na n-olann mín
an talamh bocht	ag saothrú an talaimh bhoicht *NÓ* ag saothrú na talún boichte	na tailte bochta	ag saothrú na dtailte bochta
an teach mór	muintir an tí mhóir	na tithe móra	muintir na dtithe móra